

GAP BO‘LAKLARINING DARAJALANISHI

Abduvaitov Eldorbek Farxod o‘g‘li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

eldorbekstudent@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8126004>

Annotatsiya: Ushbu maqolada bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarning o‘zbek tilshunosligida darajalanishi, gapdagi eng muhim vazifasi, bosh va ikkinchi darajali bo‘laklar tahliliga oid nazariy va amaliy tushuncha hamda fikr-mulohazalar atroflicha keng tarzda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: gap, ega, kesim, aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol, sintaktik vazifa, teng va tobe bog‘lanish, predikatsiya, leksik-semantik.

ОЦЕНКА ЧАСТЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация: В данной статье всесторонне освещены ранжирование первичных и вторичных предложений в узбекском языкознании, их важнейшая функция в предложении, теоретические и практические концепции и мнения, связанные с анализом первичных и вторичных предложений.

Ключевые слова: придаточное, притяжательное, причастие, определитель, дополнение, падеж, синтаксическая функция, равноподчинительная связь, предикация, лексико-семантическая.

GRADING OF SENTENCE PARTS

Abstract: In this article, the ranking of primary and secondary clauses in Uzbek linguistics, their most important function in the sentence, theoretical and practical concepts and opinions related to the analysis of primary and secondary clauses are comprehensively covered.

Keywords: clause, possessive, participle, determiner, complement, case, syntactic function, equal and subordinate connection, predication, lexical-semantic.

KIRISH

Tobe aloqada muayyan sintaktik vaziyatda keluvchi eng kichik sintaktik shakl gap bo‘lagi sanaladi. Muayyan so‘z shaklining boshqa so‘z shaklga nisbatan holati uning vaziyati sanaladi. Ba‘zan ayni bir so‘z shakli turli xil sintaktik vaziyatda turli gap bo‘lagi vazifasida kelishi mumkin. Ega va kesimni bosh bo‘laklar deb, to‘ldiruvchi, hol va aniqlovchini ikkinchi darajali bo‘laklar deb ko‘rsatilishi ularning birinchisi hokim, ikkinchisi esa ularga tobeligidan emas, bosh bo‘laklarning hokimligi, ikkinchi darajali bo‘laklarning ularga tobeligi bularning o‘ziga xos grammatik xususiyatidir. Bu xususiyat gap bo‘laklarining nutqdagi funksiyalari asosida kelib chiqadi. Bosh bo‘laklar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokisiz, ayrim, mustaqil gapni tashkil eta oladi. Gap bo‘lagi gapning boshqa bo‘laklari bilan o‘zaro grammatik bog‘langan, uzviy munosabatga kirishgan qismidir. Gap bo‘lagi bilan gap orasidagi munosabat qismi bilan butun orasidek munosabatdek bo‘lib, dialektik xarakterga ega. Gap bo‘laklarining sintaktik qurilmani tashkil qilishdagi roli bir xil emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ayrim bo‘laklar gap qurilishida markaziy o‘rinni egallaydi. Bu bo‘laklar gap qurilishidan chiqarib tashlansa, gap shakliy tomondan ham, mazmun tomondan ham o‘z xususiyatini yo‘qotadi. Ayrim bo‘laklar esa gap qurilishida yetakchi rol o‘ynamaydi. Ular gap qurilishida ishtirok etib, gapning axborot hajmini kengaytiradi. Shunga muvofiq, gap bo‘laklari ikki darajaga bo‘linadi:

1. Bosh bo‘laklar.

2. Ikkinchi darajali bo‘laklar. Gap bo‘laklarini belgilashda quyidagilar asosga olinadi:

- 1) gap bo‘laklarining leksik - semantik xususiyati;
- 2) gap bo‘laklarining o‘zaro sintaktik aloqaga kirishish usullari;
- 3) gap bo‘laklarini sintaktik aloqaga kirituvchi vositalar;
- 4) sintaktik aloqa komponentlarining formasi;
- 5) sintaktik aloqaga kiruvchi komponentlarning bir-biriga nisbati.

Gap bo‘laklari sintaktik kategoriya bo‘lib, gap sostavidagi elementlarning o‘zaro munosabatini, bu munosabatning xarakterini, gapning grammatik jihatdan qanday bo‘laklarga bo‘linishini, so‘zning gapdagi rolini ko‘rsatadi. Demak, bunday munosabatda gap bo‘laklarining aloqasini, bog‘lanishini ko‘ramiz. Masalan, ega bilan kesim, qaratuvchi bilan qaralmish orasidagi moslashuv, aniqlovchi bilan aniqlanmish, hol bilan hollanmish orasidagi munosabat bitishuv, to‘ldiruvchi bilan to‘ldirilmish orasidagi munosabat boshqaruvdir. Gap bo‘laklarining turini aniqlashda so‘zlarning bog‘lanish yo‘li ham o‘ziga xos rol o‘ynaydi. Jumladan, yordamchi so‘zlar orqali bog‘langan so‘zlardan biri yordamchi so‘z qo‘shilib kelgan so‘z bosh bo‘lak bo‘la olmaydi, demak u ikkinchi darajali bo‘lakdir. So‘zning qaysi gap bo‘lagi vazifasida kelayotgani uning qaysi formada qo‘llanayotganiga ham bog‘liqdir. Odatda ega bosh kelishik formasida, vositasiz to‘ldiruvchi vositali to‘ldiruvchi va hol tushum, o‘rin-payt, chiqish kelishigi formasida yoki ko‘makchilar bilan birga ko‘makchili konstruktsiya shaklida keladi. Gapdagi so‘zlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki bir-biriga nisbatan belgilanadi. Kesim doim egaga tobedir, to‘ldiruvchi va hol esa kesimga, aniqlovchi barcha gap bo‘laklariga va boshqa aniqlovchiga tobedir. Demak, gap bo‘laklarining sintaktik munosabati tobelikka asoslangan. Bundan yana shunday xulosa chiqadiki, so‘zning qaysi gap bo‘lagi ekanligi uning qaysi so‘zga tobeligiga ham bog‘liqdir. Egaga bog‘lanib, tobelanib kelayotgan so‘z yo aniqlovchi, yo kesimdir. *Yuzlari tandirdan endi uzilgan nonday qizil, mo‘ylovli bir odam uloq boshiga keldi.*—yuzlari tandirdan endi uzilgan nonday qizil, mo‘ylovli-aniqlovchi; *Birodarlar, to‘riq ot malla bo‘ladi* gapida Malla bo‘ladi- kesim. Gap bo‘laklarini belgilashda so‘zlarga savol berish ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, *Men enkayib uloqqa yopishdim.* -kim uloqqa yopishdi?-men; men -ega, yopishdim- nima qildim? -yopishdim -kesim. Lekin bu usul hamma vaqt ham o‘zini oqlamaydi: Masalan, qanday? so‘rog‘iga, odatda, aniqlovchi javob bo‘lib keladi, lekin ba‘zan hol ham shunday so‘roqqa javob bo‘ladi. Bunday hollarda gap bo‘lagini belgilashning boshqa usullariga murojaat qilinadi. Gap bo‘laklari gapni tashkil etgan sintaktik shakllarni to‘liq qamrab olmas ekan, demak, gapni bo‘laklarga gap bo‘laklari rukni ostida ajratish yetarli asosga ega emas. Gapning semantik-sintaktik bo‘laklari tushunchasi shuni hisobga olgan holda kiritildi. Gapning semantik-sintaktik bo‘laklari doirasida asosiy rolni odatdagi gap bo‘lagi o‘ynaydi. Shuning uchun gap bo‘lagini aniq bilib olish muhimdir. Gapning tuzilish asosini ega va kesim munosabati tashkil etadi. Odatda gap ega va kesim birikuvidan yoki bosh bo‘lakning bir o‘zidan iborat bo‘ladi. Bu bo‘laklarsiz gap tushunchasini tasavvur qilish qiyin. Bosh bo‘laklar gapni tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. Ular gapning asosiy yadrosi hisoblanadi. Gap uchun zarur bo‘lgan predikatsiya odatda bosh bo‘laklar yordamida ifodalanadi. Bosh bo‘laklar ega va kesimdan iboratdir. Ega bilan kesim o‘zaro zich bog‘langandir. Ega odatda kesim orqali, kesim esa ega orqali belgilanadi: ega bilan kesim bir biriga nisbat berib tayin etiladi. Biror so‘zning ega deb ko‘rsatilishi kesimga nisbat, kesim deb ko‘rsatishi esa egaga nisbatdir: *Tarlon bir yulqinib, to‘dadan uzib chiqdi.* Ikki sostavli gaplarda bosh bo‘laklarning ikkovi ega ham, kesim ham ishtirok etadi. Bir sostavli gaplarda ega bosh bo‘laklarning faqat bittasi mavjud bo‘ladi. Lekin u ega yoki kesim deb ko‘rsatilmaydi, chunki bir sostavli gaplarda nisbat beriladigan bunday bo‘laklarning (yo ega, yo kesim) bo‘lmaydi. Gapda bosh bo‘laklardan boshqa bo‘laklar ham qatnashishi mumkin, lekin ular gapni tashkil etishda gap hosil etishda asosiy rol o‘ynamaydi. Shuning uchun

ular gapning ikkinchi darajali bo‘laklari deb yuritiladi. Gapning ikkinchi darajali bo‘laklari bosh bo‘laklarni aniqlash ularning ma’nosini aniqlashtirish, fikrni to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Ikkinchi darajali bo‘laklar, o‘z vazifalariga ko‘ra, 3 xil bo‘ladi: to‘ldiruvchi, aniqlovchi, hol. Har bir ikkinchi darajali bo‘lakning o‘z leksik-semantik va grammatik xususiyatlari bor. Ikkinchi darajali bo‘laklar gapda ega va kesim bilan bog‘liq holda, u bilan birga yashaydi. Ular ega va kesimni aniqlab keladi, shuningdek, bir ikkinchi darajali bo‘lak boshqa bir ikkinchi darajali bo‘lakni aniqlab kelishi mumkin. Lekin shunda ham, bu keyingi aniqlangan ikkinchi darajali bo‘lak ega yoki kesimga tobe bo‘ladi:

- 1) *Yanagi uloq menga nasib etdi.*
- 2) *Oqshom vaqti o‘n kilo arpa bilan bir qop samonni aralashtirdim.*

Birinci misolda ikkinchi darajali bo‘laklarning biri (yanagi) egani aniqlab kelgan bo‘lsa, ikkinchisi (menga) kesimni aniqlab kelgan. Ikkinchi misolda ikkinchi darajali bo‘laklarning biri (o‘n kilo) ikkinchisi (arpa), (bir qop) esa (samonni) aniqlab kelgan. Bu keyingi ikkinchi darajali bo‘lgan (aralashtirdim) kesimga tobelanib bog‘langan. Demak, ikkinchi darajali bo‘laklar bosh bo‘laklar bilan bevosita yoki bivosita aloqador. Ular gap tarkibiga, uning tuzumiga, sostaviga bosh bo‘laklar yordamida kiradi. Ikkinchi darajali bo‘laklar egaga bog‘lanib, eganing sostavini, kesimga bog‘lanib, kesimning sostavini kengaytiradi: *Telefon oldida o‘tirgan militsionerlar o‘rnidan turdi.* Bu gapning sostavlarini va ulardagi bo‘laklarning sintaktik aloqasini sxemada shunday ko‘rsatish mumkin: Ega sostavi: *telefon oldida o‘tirgan militsionerlar.* Kesim sostavi: *o‘rnidan turdi.* Gapning sostavlari o‘ziga xos grammatik xususiyatlarga ega bo‘lish bilan birga, og‘zaki nutqda maxsus ayiruvchi pauza yordamida bir–biridan ajratib turadi. Demak, gapning sostavlarga bo‘linishi uning intonatsion bo‘linishi bilan bog‘liq. Masalan: *Men sir bermadim, talmovsiradim. Boisi, o‘shanda o‘n kun yotganim elga doston bo‘ldi.* Gapning ega sostavi (o‘shanda o‘n kun yotganim)dan so‘ng ajratuvchi pauza bor. Bunday pazvani uning komponentlari orasida qo‘llab bo‘lmaydi. Bosh bo‘laklar bilan ikkinchi darajali bo‘laklarning o‘zaro munosabatida bosh bo‘laklar hokim, ikkinchi darajali bo‘laklar esa ularga tobe. Bosh bo‘laklarning o‘zaro munosabatida ega–hokim, kesim esa, unga tobe. Demak, ega mutloq hokim: u o‘z sostavidagi ikkinchi darajali bo‘laklarga ham, kesimga ham hokim. Kesim esa faqat o‘z sostavidagi ikkinchi darajali bo‘laklarga hokim. Gapdagi bu ikki bosh bo‘laklardan boshqa elementlar ikkinchi darajali bo‘laklardir. Ikkinchi darajali bo‘laklar doim bosh bo‘laklar bilan sintaktik aloqaga kirishgan bo‘ladi. Chunki ikkinchi darajali bo‘laklarning vazifasi bosh bo‘laklarni aniqlash, ulardan anglashilgan fikrni to‘ldirib kelishdir. Ikkinchi darajali bo‘laklar bosh bo‘laklar bilan zich bog‘liq bo‘lib, gapning strukturasi shular orqali kiradi. Ega va kesimning sostaviga kiradigan so‘zlar-bo‘laklar qancha bo‘lmasin gapda baribir, ularning birligi, yaxlitligi seziladi. Bu elementlarning har biri yo eganing, yo kesimning mazmunini to‘ldirish uchun xizmat qiladi (ba’zilar biri ikkinchisini aniqlash orqali).

NATIJARLAR

Bosh bo‘laklar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokisiz, ayrim, mustaqil gapni tashkil eta oladi. Bunday gaplar sodda gapning yig‘iq tipini hosil qiladi. *Shlyapali odam rayon kattalarini yig‘ibdi.* Bu gapda grammatik jihatdan 5 ta bo‘lak bor:

- 1) odam– ega,
- 2) yig‘ibdi– kesim,
- 3) shlyapali–eganing aniqlovchisi,
- 4) kattalarini- to‘ldiruvchi,
- 5) rayonning- qaratqichli aniqlovchi.

Logik jihatdan esa 2 ta bo‘lak bor:

1) Shlyapali odam– fikr sub'ekti,

2) rayon kattalarini yig‘ibdi–fikr predikati. Bu ikki bo‘lak gapning sostavlariga to‘g‘ri keladi: subyekt ega sostaviga, predikat kesim sostaviga to‘g‘ri keladi. Gap tarkibida gap bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan ifodalar ham bor. Bular gapga mazmun jihatdan bog‘lansa ham, grammatik jihatdan bog‘lanmaydi. Shuning uchun ular gap bo‘lagi sifatida ajratilmaydi. Bunday ifodalar nutqda gap bo‘laklaridan pauza bilan ajralib turadi. Bular tilshunoslikda kirish, undalma va kiritma qurilmalar deb yuritiladigan sintaktik hodisalardir. Gap bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan semantik-sintaktik birliklar ulardan o‘ziga xos pauza bilan ajralib turadi. Shuning uchun ular boshqa gap bo‘laklaridan vergul orqali ajratiladi. Gapning boshida kelsa, ulardan so‘ng, o‘rtasida kelsa, har ikki tomondan, boshida kelsa, ulardan oldin vergul qo‘yiladi. Lekin bu ularning gap bo‘laklari bilan hech qanday aloqaga ega emas, degani emas. Undalma, kirish va kiritmalar gapning boshqa bo‘laklari bilan mazmunan aloqadordir. Ularning ma‘no-vazifasi ham aslida shu bilan belgilanadi. Masalan, undalmalar nutq qaratilgan shaxs (predmet)ni bildiradi. Shu ma‘noda u bir tomondan, gapning ta‘bir joiz bo‘lsa, predikativligi bilan aloqador bo‘lsa, ikkinchi tomondan, shu gapda amalga oshiriladigan yoki amalga oshirilmaydigan ishharakatning haqiqiy bajaruvchisi bo‘lishi ham mumkin: Masalan: *Yoshlar, fan sirlarini egallangiz.* Harakatning bajaruvchisi grammatik jihatdan II shaxs ko‘plikdagi olmosh(siz) bo‘lsa-da, u *yoshlarning* ekvivalentidir. Demak, haqiqiy bajaruvchi yoshlardir. Kirish, undalmali gaplarda odatda ega yashiringan bo‘ladi. Undalmaning bosh kelishik shaklida kelishi ham shu bilan izohlanadi. Undalmalar kesim bilan grammatik jihatdan moslashmasligigina ularni grammatik ega emas, balki undalma ekanligini ko‘rsatib turadi. Kirishlar, kiritmalar ham gapning predikativ qismi va gap bo‘laklari bilan mazmuniy aloqadordir. Kirishlar so‘zlovchining gapning predikativ qismida ifodalangan mazmunga subyektiv munosabatini bildirsa, kiritmalar ana shu qismni yoki uning biron bo‘lagi ma‘nosini qo‘shimcha ma‘lumot bilan boyitadi. Ana shularga ko‘ra, undalma, kirish va kiritmalar ham gapning semantik-sintaktik bo‘laklari hisoblanadi. Gap bo‘lagi vazifasini so‘zlar bajaradi. Bunda mustaqil so‘zlar nazarda tutiladi. Yordamchi so‘zlar mustaqil so‘zlar bilan birgalikda gapning u yoki bu bo‘lagi vazifasida keladi.

XULOSA

Yuqorida bayon qilinganlardan ma‘lum bo‘ladiki, gap bo‘laklari lisoniy belgi sifatida shakl va ma‘no birligidan iborat. Gap bo‘lagining o‘zi ikkilangan xususiyatga ega bo‘lish bilan birga, uning tarkibidagi shakl va ma‘no xususiyatlari ham ikkilangandir. Gap bo‘lagi shakli morfologik va sintaktik shakl birligidan tashkil topgani kabi, uning ma‘nosi ham morfologik va sintaktik ma‘no birligidan tashkil topadi. Bosh bo‘laklar: ega va kesim, ikkinchi darajali bo‘laklar: aniqllovchi, toldiruvchi va hol o‘zbek tilshunosligida yetakchi muhim vazifani bajaradi. Dars jarayonida gap bo‘laklarini tahlilini amalga oshirayotganimizda ketma-ketlik asosida amalga oshirishimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995.
2. Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. Toshkent, 1988.
3. Ikromova R., Muhamedova D., Shodmonqulova D., G‘ulomova X. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma‘ruza matnlari. (Sintaksis). 2001 y.
4. Ne‘matov X, Sayfullaeva R., Qurbonova M. O‘zbek tili struktural sintaksisi asoslari. Toshkent: Universitet, 1999. 55-bet.
5. Erkaboyeva N. Ozbek tilidan ma‘ruzalar toplami. Toshkent: “Yosh kuch”, 2021.